پۆرترێت

عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری(١٨٩٠-١٩٥٨) لە گوندی ئەلباکێ Albake کە بە(باشقەڵا) ناسراوە و ئێستا قەزایەکە سەر بە شاری(وان)، لە دایکبووە. باوکی، سەید محەممەد پرتەو، لە بنەماڵەی سەید عەبدولقادری گەیلانی بوو. دایکیشی، ئیمەتوڵڵا خانم، کچی حاجی تەییار بەگ، لە بنەماڵەی عەبباسییان بووە.[١]

خوێندنی سەرەتایی لە گوندەکەی خۆیان، ناوەندیشی لە شاری(وان) تەواو کردووە. (دارالمعلمین)یشی هەر لەوێ تەواو کردووە، لەگەڵ وەرگرتنی ئیجازەی خوێندنی دینی لەسەر دەستی برای سەید عەبدولحەکیم، تەها ئەرواسی. پاشان چۆتە(ئەنقەرە) و لەوێ لە(پەیمانگەی دارایی) خوێندوویەتی.خوێندنی باڵایشی لە زانکۆی (ئیلاهیات) لە ئەستەمبۆڵ تەواو کردووە.

خێزانی ناوبراو، ناوی هیدایەت عەزیز، لە بنەماڵەی بەدرخانیەکان بووە، دوو کوڕ و دوو کچیان هەبووە: پرتەو، مەتین، لەگەڵ ژاڵە و هاڵە. پرتەو لە ١٩٨٧، مەتینیش لە ١٩٧٥ کۆچی دوایی کردووە. ژاڵە ئێستا لە ئەستەمبۆڵ، هالەش لە سوێد دەژی، کە خێزانی نووسەری شەهید(مووسا عەنتەر) بووە و لە ١٩٤٤ شووی پێ کردووە.

هەکاری لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٥٨دا کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی نەجاتی بەگ Necati Beg لە ئەستەمبۆڵ

دەنێژرێت[٢].

شاعیر بە چەندین ئیمزا و نازناوی جۆراوجۆرەوە بەرهەمەکانی خۆی بڵاو دەکردەوە:

١- زاپسوو Zapsu.(عەبدولرەحیم زاپسو). (زاپ سوو) بە تورکی واتە(ئاوی چەم)، یان(ئاوی زێی زاب). ئەمەش بە ناوی زێیەکەی مەڵبەندی خۆیان کە دەرژێتە رووباری دیجلەوە.

٢- هەکاری.(عەبدولرەحیم ر.حمی هەکاری). ئەمەش لەبەر ئەوەی سەر بە بنەماڵە و مەڵبەندی هەکاریی کوردستانی تورکیا بووە.

٣- ژ مالا هەکاریان ع. رحمی. [٣]

بڵاوکراوەکانی

ع. رەحمی هەکاری، جگە لە زمانی خۆی، ئەم زمانانەیشی دەزانی: تورکی، عەرەبی، فارسی، هەروەها رووسی و ئەڵمانیش.(٤) بەڵام بەرهەم و کتێبی تەنیا بە زمانی کوردی و تورکی بڵاوکردۆتەوە. گرنگترینیان ئەمان:

١- لە ساڵی ١٩١٨دا، واتە لە تەمەنی ٢٨ ساڵیدا، یەکەم بەرهەمی نووسەر: پارچە شیعرێکە بە ناونیشانی (بانگ)، لە لاپەڕە (١١)ی گۆڤاری(ژین) لە ئەستەمبۆڵ بڵاودەکرێتەوە.

لە ماوەی دوو ساڵی تەمەنی گۆڤاری ژین(١٩١٨-١٩١٩)، شاعیری ناوبراو(٢٠) پارچە شیعر بە زمانی کوردی (بە دیالێکتی

هەكاری) بڵاودەكاتەوە (كە بابەتی ئەم لێكۆڵینەوەی ئێمەن).

٢- لەسەر لاپەڕەكانی گۆڤاری (ژین)دا، لە ماوەی ساڵانی ١٩١٨-١٩١٩، دوو چیرۆك بە زمانی توركی(كە پاڵەوانەكان كوردن و ڕووداوەكان باس لە ژیانی كۆمەڵی كوردەواری دەكەن)؛ لەگەڵ حەوت پەخشانی هونەری و وتاری جۆراوجۆر، لە ژمارەكانی ١،٣،٥،٦،٧،٨،٩دا بڵاودەكاتەوە.[٥]

٣- شانۆنامەیەك بە ناونیشانی(مەمێ ئالان)، لە ژمارە (١٥)و (١٦)ی گۆڤاری(ژین)دا، بە زنجیرە، لە ساڵی ١٩١٩دا بڵاودەكاتەوە، كە بەمەش ع.ڕ. هەكاری دەبێتە یەكەم شانۆنامەنووسی كورد كە شانۆنامەی بە زمانی كوردی بڵاوكردبێتەوە.[٦]

بەپێی پڕۆپاگەندەی(اعلان) بەرگی دوواوەی ژمارە(٢١)ی گۆڤاری ژین لە ساڵی ١٩١٩دا: ئەم شانۆنامەیە لە شێوەی نامیلكەیەكی سەربەخۆدا، لە ساڵی ١٩١٩ لە ئەستەمبۆڵ چاپكراوە و نرخی(٥) قرووشی عوسمانی بووە. بەمەش، شانۆنامەی (مەمێ ئالان) نووسراوی عەبدولرەحیم رەحمی هەكاری، دەبێتە یەكەم شانۆنامەی كوردی كە بەشێوەیەكی سەربەخۆ لە نامیلكەیەكەدا چاپكرابێت.[٧]

٤- نامیلكەیەكی شیعری، بە ناونیشانی(گازیا وەلات)، لە ساڵی ١٩١٩ لە ئەستەمبۆڵ؛ كە لەژێر ناونیشانەكەیدا نووسراوە (مەنزووم، بەرهەڤۆكا هەلبەستێن كوردی). بە (١٠) قرووشی

عوسمانی فرۆشراوە.

٥- عەقیدا کوردان(علم الحال) مەنزووما کوردی، لە ١٩١٩ لە ئەستەمبۆڵ چاپکراوە. نرخی(٥) قرووش بووە[٨].

ناوبراو لە ماوەی ساڵانی ١٩٤٧-١٩٥٧دا، (١٨) کتێبی بە زمانی تورکی لەبارەی(دیانەت و مێژووی ئیسلامەتی و لێکدانەوەکانی دینی ئیسلام) لە ئەستەمبۆڵ چاپ و بڵاو کردۆتەوە. هەروەها(١١) کتێبی دیکەشی هەر بە زمانی تورکی، لەبارەی ئەخلاق و فەلسەفەوە، بە دەسنووس ماونەتەوە و هێشتا چاوەڕێی چاپن. هەروەها لە ساڵانی ١٩٤٠-١٩٥٠دا گۆڤارێکیشی بڵاوکردۆتەوە بە زمانی تورکی بە ناونیشانی Ehli Sunnet ئەهلی سوونەت، کە پازدە رۆژ جارێک، بۆ ماوەی حەوت ساڵان، لە ئەستەمبۆڵ بڵاوکراوتەوە[٩]

چالاكییەكانی

پێش ساڵی ١٩١٧، واتە لە ماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، لە تەمەنی ٢٦-٢٧ ساڵیدا، لەگەڵ سەعید نوورسی، دەچێتە ریزی (بزاڤی ئیسلامی)یەوە: هەردووکیشیان پێکەوە لە جەنگی دەوڵەتی عوسمانیدا دژ بە رووسیای قەیسەری، دەچنە سەنگەرەکانی پێشەوەی جەنگ. لەوێ بریندار دەبێت، پاشان پێکەوە لەگەڵ سەعید نوورسی بەدیل دەگیرێن و بۆ ماوەی ساڵێک لە

گرتووخانەیەکی نزیک چەمی ڤۆڵگاvolga لە ناوچەی باتوم Batum، لە ناو عرووسان، بە دەسبەسەری ژیان بەسەر دەبەن. هەر لەوێش، لە ئەسارەتدا فێری رووسی و ئەڵمانی دەبێت.(١٠)

لەسەرەتای ساڵی ١٩١٨دا، ع. رەحمی هەکاری دەچێتە ئەستەمبۆڵ، کە ئەو کاتە بەشێکی زۆری نووسەر و رووناکبیرە کوردەکان رژابوونە ئەویّ و ئەستەمبۆڵیان کردبووە پایتەختی ئەدەبی و هونەری و چالاکییە سیاسییەکانی «خۆیان». لە کۆتایی هەمان ساڵدا، لەگەڵ خەلیل خەیاڵی و مەلا سەعید کوردی(نوورسی)و هەمزە بەگی مووکسی و چەندانی دیکە، دەبێتە ئەندامێکی چالاکی رێکخراوی(کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان کە لە مانگی ١٩١٨/١١دا لە ئەستەمبۆڵ دامەزرا بوو. ئینجا بە ئاگاداریی مێژوونووسی ناودار، محەممەد ئەمین بۆزئارسلان: دەبێتە ئەندامی(کۆمەڵەی خوێندکارانی کورد- هیوا/ جمعیت هیڤی طلبان) کە لەساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبۆڵ دامەزرا بوو.(١١)

گۆڤاری ژین(١٩١٨/١١/٧ - ١٩١٩/١٠/٢)، کە لە ماوەی دوو ساڵدا، لە ئەستەمبۆڵ، (٢٥) ژمارەی لێ بڵاوکرایەوە؛ ئۆرگانێکی نیمچە رەسمی(کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان) بووە. بۆیەش، دەبینین: عەبدولرەحیم هەکاری، بەردەوام، لە هەموو ژمارەیەکی ئەو گۆڤارەدا نووسینێک یان بەرهەمێکی هەیە. بە نووسەرە هەرە چالاک و دیارەکانی گۆڤاری (ژین) دەژمێردرێت.

ناوبراو، لە ژیانی خۆیدا، (١٥) ساڵ مامۆستا، (١٥) ساڵ

کارمەندی دارایی بووە، (٧) ساڵیش سەرنووسەراتیی گۆڤارێکی تورکیی کردووە و ڕۆژنامەنووس بووە. نیوەی دووەمی ژیانی خۆی، لە کۆتاییدا، تەرخان کرد بۆ خزمەتکردنی دین و فەرهەنگی ئیسلامی. بۆیەش، لە ساڵی ١٩٥١دا لەگەڵ وەفدێکی باڵای تورکیا چوو بۆ پاکستان بۆ ئەوەی بەشداری بکات لە کۆنگرەی جیهانیی ئیسلامەتیدا.(١٢)

زەمینەی فەلسەفی و فیکریی نووسەر

دوو قۆناغی فیکریی جیاواز لە ژیانی سیاسی و ئەدەبیی شاعیردا دەبینرێن:

١- ساڵانی ١٩١٨-١٩٢٣. ئەم قۆناغەی ژیانی سیاسی و ئەدەبیی شاعیر بە خەباتی ناسیونالیستی و وڵاتپارێزی و کوردایەتی دەناسرێتەوە.

٢- ساڵانی ١٩٢٣-١٩٥٨.

لە ١٩٢٣ بەولاوە، واتە دووای ئەوەی ئەتاتورک زمانی کوردی و کولتووری کوردی و ناسنامەی کوردی لە تورکیادا قەدەغە دەکات، ئیتر ئەم نووسەرە «تێکشکاوە» وەک چەندین نووسەری کوردی دیکەی ئەستەمبۆڵ(کە ئیعدام کران و زندان کران و دەربەدەرکران) نائومێد دەبێت و پشت دەکاتە کوردایەتی؛ ڕێگای خزمەتکردنی دین و ئیسلامەتی دەگرێتە بەر.(١٣)

کەواتە هەرەسهێنانی هیوای سیاسیی کورد بەدەستی

ئەتاتورکەوە و لە پەیمانی لۆزان بەولاوە لە ١٩٢٣دا، یەکێکە لەو هۆکارانەی کە عەبدولرەحیم هەکاری، چیتر وەکو ساڵانی ١٩١٨-١٩٢٣، ناسیونالیستانە بیر نەکاتەوە؛ چیتر بە زمانی کوردی نەنووسێت و گۆرانی بۆ خەباتی نەتەوەیی نەڵێت. ناسینی زانای ناوداری کوردی ئیسلام، مەلا سەعید کوردی(نوورسی)، ئینجا ئیجازە وەرگرتنی خوێندنی دینی لە قۆناغی سەرەتاییدا لەسەر دەستی سەید تەها ئەرواسی، پاشان کە دەچێتە ریزی بزاڤی ئیسلامییەوە، لە کۆتایشدا کاتێ خوێندنی بالا لە زانکۆی(ئیلاهیات) لە ئەستەمبۆل تەواو دەکات.. هەموو ئەمانە بە چەند هۆکار و کەناڵێکی دیکە دەژمێردرێن بۆ پێکهێنانی بیرکردنەوەیەکی ئیسلامیانە لەلای ئەو لەبارەی چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی.(١٤)

ئەم بیرکردنەوە ئیسلامییە، وەک پاشان دەبینین، زۆر بەئاشکرا و بەشێوەیەکی فراوان بەسەر بەرهەمەکانیدا رەنگ دەداتەوە.

زەمینە و کەناڵەکانی نوێخوازی لای شاعیر

کۆمەڵێک هۆکاری جۆراوجۆر هەن کە رۆڵی خۆیان دەبینن بۆ ئەوەی عەبدولرەحیم رەحمیی گەنج، لە ماوەی ١٩١٨-١٩٢٣دا بە شێوەیەکی جیاواز بیر بکاتەوە و نوێخوازانە بڕوانێتە ژیان و داهێنان و کێشەی نەتەوەکەی:(١٥)

١- سەردەمی ژیانی شاعیر، سەردەمی سەرهەڵدانی بیری

ناسیوونالیزمی کورد و راپەڕینە نیشتمانییەکانی کوردە[١٦]:
- شۆڕشی یەزدان شێر(١٨٥٣-١٨٥٥)
- شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری(١٨٨٠)
- دامەزراندنی حزبی (ئیتحیاد و تەرەقی) لەلایەن دوو سیاسەتمەداری کورد (د. عەبدوڵڵا جەودەت و د. ئیسحاق سکووتی) و داواکردنیان بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی دەستووری و دادپەروەر لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا
- راپەڕینی سمکۆ ئاغای شکاک لە کوردستانی ئێراندا (١٩١٣-١٩٢٥)
- شۆڕشی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی (١٩٠٧-١٩١٤)
- شۆڕشی شێخ مەحموود لە کوردستانی عێراقدا(١٩١٩)، تا دەگاتە داخوازینامە نێودەوڵەتییەکەی ژەنەڕاڵ شەریف پاشا لە کۆنفرانسی ئاشتی لە پاریس لە ساڵی ١٩١٩ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی کوردی.[١٧]

سەرهەڵدانی ئەم بیرە ناسیوونالیستی و ئەم راپەڕینە چەکداری و نەتەوەییانە رۆڵێکی گرنگیان هەبووە بەسەر چاوکرانەوەی شاعیر بۆئەوەی بتوانێت بەشێوەیەکی جیاواز و تازە بڕوانێتە ژیان.

٢- هەر لە ئەنجامی ئەمەدا، دەبینین: لە ساڵی ١٨٩٨ بەملاوە تاکو ١٩٢٣، یەکەمین کۆمەڵە و رێکخراوە سیاسی و پیشەیی و ئافرەتانە و خوێندکارییە کوردییەکان، لەگەڵ یەکەمین رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان، پاشانیش یەکەمین چاپخانە و قوتابخانە

کوردییەکان سەرهەڵدەدەن.(١٨)

ئەمانە هەمووی، بێگومان، کەم تا زۆر، کاریگەریتی خۆیان نوواندووە بەسەر بیرکردنەوەی شاعیر. تەنانەت بۆ خۆیشی بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەناو رووداوەکاندا ژیاوە و ئەندامی دوو رێکخراوی خەباتگێڕی کوردی بووە و لە یەکێک لە گۆڤارەکانی ئەواندا (لە گۆڤاری ژین ١٩١٨-١٩١٩) چالاکانە کاری کردووە.(١٩)

٣- لە سەردەمی گەنجێتیی شاعیردا، کوردستان بۆ یەکەمین جار لە مێژووی خۆیدا، دەرگا و پەنجەرەکانی خۆی بەسەر فەرهەنگ و ئەدەبیاتی رۆژئاوادا دەخاتە سەر پشت؛ سوود لە زمان و کولتوور و سیستەمی بیرکردنەوەی ئەورووپا دەبینێت. ئەمەش لە دوو کەناڵەوە بووە، کە هەر دوو کەناڵیش گرێدراوی یەکترن:

کەناڵی یەکەم: بەشێوەیەکی راستەوخۆ، لە رێگای زانینی زمانێکی ئەورووپییەوە بووە، بۆ نموونە: رەفیق حیلمی، مەمدووح سەلیم بەگ، میقداد-مەدحەت، د. عەبدوڵڵا جەودەت، حوسێن حوزنی موکریانی، شەریف پاشا فەرەنسییان زانیوە و راستەوخۆ سوودیان لەو زمانە بینیوە.(٢٠) عەبدولڕەحیم هەکاری-خۆیشی، رووسی و ئەڵمانیی زانیوە، هەڵبەتە کەم تا زۆر توانیویەتی شیعر و ئەدەبیاتی نەوژەنی ئەڵمانی و رووسی بەسەر بکاتەوە.

کاریگەریتیی ئەدەبیاتی ئەورووپا و سیستەمی مەعریفیی رۆژئاوا بەسەر نووسەر و رووناکبیرانی وەک عەبدولڕەحیم هەکاری

له ئەستەمبۆڵ له ماوەی چارەگی یەکەمی ئەم سەدەیەدا نکۆڵی لێ ناکرێت. ئەوەتا گرووپی نووسەرانی(ژین) ، ئەو گرووپەی کە ناوبراو بۆ خۆیشی ئەندامیان بووە، له ژمارە(١)ی گۆڤاری(ژین)دا له ١٩١٨/١١/٧ ، لەژێر کاری کولتووری رۆژئاواییدا دەڵێن:

«ئایدیۆلۆژیەتە کۆمەڵایەتی و سیاسیە کۆنەکان، ئەمڕۆ، روو له هەرەسن. ئێمە ئەمڕۆ بەشداری له سازکردنی چەند رێباز و پرەنسیپێکی تازە دەکەین». [٢١]

جگە لەمە، ئەو بەڵگەیەش له بیرنەکەین کە ئەم کاریگەرییە ئەوروپاییە راستەوخۆیە، بۆتە یەکێک لەو هۆکارانەی وایانکردوە کە عەبدولڕەحیم هەکاری-خۆی، بۆ یەکەمین جار له مێژووی ئەدەبیاتی کوریدا، فۆرم و جۆرێکی نوێی هونەری بهێنێتە ناو ئەدەبی کوردییەوە و بە کوردانی بناسێنێت، کە ئەویش(شانۆنامە)یە و فۆرمێکی ئەدەبیی رۆژئاواییە. [٢٢]

کەناڵی دووەم: بەشێوەیەکی ناڕاستەخۆ، له رێگای زانینی زمانی تورکییەوە. هەروەها ژیان لەناو کەشوهەوایەکی شارستانیی پێشکەوتووی وەک ئەستەمبۆڵ، کە ئەوکاتە بۆ شاعیر و نووسەر و رووناکبیرە کوردەکان بە «پایتەختی ئەدەبیات و هونەر» دەژمێردرا. [٢٣]

له کۆتایی سەدەی ١٩و سەرەتای ئەم سەدەیەدا، هەرچی بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژی و ئەدەبی و هونەری له ئەوروپا دروست